

Facetten van de Paul Fredericq-studie II*

Ada DEPREZ, E. C. COPPENS, Carine D'HONT en Rita SEYS

Carine D'hont geeft in haar beschrijving van Fredericqs jeugd omstandige uiteenzettingen over de familie. Uiteraard wordt haar betoog direkter en preciezer vanaf het ogenblik waarop de jonge Paul als 17-jarige gaat studeren aan de Normaalschool te Luik. Van daaruit brengt hij plichtsgetrouw week voor week, soms zelfs dag na dag verslag uit over zijn vorderingen op studiegebied, ten behoeve van zijn vader te Gent, of legt hij de bij zijn lectuur opgedane indrukken — hij zou levenslang een groot lezer blijven! — schriftelijk vast. Uit deze jeugdige correspondentie ter illustratie bijv. de historiek van het thans wel onbekend geworden taalminnend studentengenootschap „De Vlaamsche Eendracht”, te Luik opgericht naar het voorbeeld van vroegere studentengenootschappen te Gent, te Leuven en te Brussel:

Op 13 december 1868 werd aan de Luikse hogeschool een taalminnend studentengenootschap gesticht onder de naam de *Vlaamsche Eendracht*¹. Paul Fredericq behoorde tot de stichtende leden samen met Gustaaf Meses, Godefroid Kurth en August Wanten. Het doel dat deze maatschappij zich stelde was — de naam zegt het al — het beoefenen van de moedertaal en het inrichten van Vlaamse volksvoordrachten, naar het voorbeeld van het Willemsfonds en de Société Franklin.

Hier te Luik en in de voorgeborgten wonen er ten minste 20,000 vlaamsche werklieden. Al de aardewerkers, straatvagers en bijna al de mijnwerkers zijn vlamingen (...). En die werklieden krijgen geen hoegenaamd onderwijs en kunnen zelfs geen nut trekken uit de voordrachten der *Société Franklin*, daar zij geen fransch verstaan of bijna niet. Het zijn echte parias der samenleving. Ook zijn zij zoo diep gevallen, wat de zeden en de ontwikkeling van het verstand betreft, dat het ongelooflijk is².

De bedoeling was ook de banden tussen de Vlaamse studenten te verstevigen, ongeacht of zij studeerden te Gent, te Leuven of te Luik. Dit komt zeer duidelijk naar voor in een brief van G. De Mey aan Paul Fredericq:

* Zie Wetenschappelijke Tijdingen 41 (1982), p. 65-75.

1. Zie *Het Volksbelang*, 19.12.1868. Voor de geschiedenis en de verdere evolutie van de *Vlaamsche Eendracht* zie Paul Fredericq, „Stichting van een taalminnend studentengenootschap te Luik”, in: *Het Volksbelang*, 14.4.1883.

2. P. Fredericq aan C. Fredericq, [Luik], 5.12.1868, UBG.

Door uwen zendbrief van 5 December heb ik heden het edel doel vernomen dat de vlaamsche studenten aan de hoogeschool te Luik zich hebben voor gesteld en ik juich dat voornemen van harte en met volle handen toe. Immers ja, verbroedering en innige verbroedering *moet* er zijn. Dat voelen wij, te Gent, maar al te zeer, waar de Waal het op zich schijnt genomen te hebben met den Vlaming in zijn land zelf den spot te drijven en waar de Vlaming zijnen taalbroeder voorbij gaat zonder hem te kennen³.

Hij wees er verder op dat ze, naar het voorbeeld van de Waalse studenten die zich te Gent in een vereniging hadden gegroepeerd, ook het voornemen hadden gehad uit hun slaap te ontwaken en een vereniging te vormen. Door het initiatief van de studenten te Luik waren ze in hun voornemen nog gestrekt en op het eind van zijn brief schreef De Mey welk prachtig vooruitzicht hij zag, namelijk :

een enkele band die de vlaamsche studenten aller hoogeschoolen te zamen houdt vast gestrengeld! — want ik zal het er niet bij laten enkel hier de Vlamingen te vereenigen, allen moeten vereenigd wezen niettegenstaande den afstand en zamen werking moet er bestaan⁴.

De volksvoordrachten kwamen tot stand met medewerking van de Société Franklin die kosteloos haar lokaal ter beschikking stelde en die er voor zorgde dat de aankondigingen gratis in de dagbladen werden opgenomen. Welke konsekwenties deze hulp van de Société Franklin inhield getuigt het volgende citaat :

Het zijn doctrinairnen; maar in hunne voordrachten eerbiedigen zij nog al de eenen en de anderen, om meer publiek te krijgen. Natuurlijk zijn *wij* in onze voordrachten volkomen vrij. Nogtans, wij hebben moeten beloven dat wij geene sterke politieke kleur zouden aannemen, — hetgeen wij ook niet wilden doen — en dat wij noch ultramontaan noch socialist zouden zijn. Daar hebben wij natuurlijk den vrede mede verkregen. Nogtans, wij hebben de moreele verplichting aangegaan van geen *brûlante* vraagstukken te behandelen. Ook zo   het het goede middel zijn, om alles te verbroddelen. Zoo als gij licht begrijpen kunt, moeten wij hier *te Luik* heel omzichtig te werke gaan. Wij moeten (noodzakelijkerwijze) onderwerpen kiezen, die niemand rechtstreeks kunnen kwetsen⁵.

Verder stelde het Willemsfonds een toelage van vijftig frank ter beschikking. Stecher had zich aan het hoofd van de volksvoordrachten geplaatst wat nuttig was aangezien hij veel mensen kende die als sprekers konden optreden. Zo traden als sprekers onder meer op : Stecher zelf, Roersch, Dumonceau, Muny en ook een aantal studenten, namelijk F. Van Veerdghem, G. Meses

3. G. De Mey aan P. Fredericq, Gent, 12.12.1868, UBG.

4. G. De Mey aan P. Fredericq, Gent, 12.12.1868, UBG.

5. P. Fredericq aan M. Rooses, Luik, 19.2.1869, A.M.V.C. F 466 3521(2).

en P. Fredericq, die een voordracht hield over Consciences roman *De Burgemeester van Luik*, in maart 1869, op aanraden van Stecher. Over deze voordracht schreef Paul Fredericq aan zijn vader :

en ik heb daar eenige vaderlandsche tiraden op gebrodeerd over de vrijheid, de onafhankelijkheid van België en de eendracht tusschen Waal en Vlaming. Het is goed afgeleopen ⁶.

Ook Tony Bergmann kwam uit Lier afgezakt om een voordracht te geven over de „Brabantse Omwenteling en Heintje Vander Noot” ⁷, een voordracht die in de opinie van Paul Fredericq de beste van allemaal is geweest. Ons rest nog een laatste woord te zeggen over de maatschappij de Vlaamsche Eendracht zelf. De leden hielpen ondermeer met het uitgeven van de studentenalmanak van 't Zal Wel Gaan en met de oprichting van een praalgraf van E. Moyson in 1869 door middel van een inschrijvingslijst. Twee jaar na elkaar nodigden de Luikse studenten hun taalbroeders van het Gentse 't Zal Wel Gaan en van het Leuvense Met Tijd en Vlijt uit op een Vlaams banket en omgekeerd verschenen twee afgevaardigden van de Vlaamsche Eendracht, meer bepaald P. Fredericq en L. Schols ⁸ op een banket van Met Tijd en Vlijt. Na een tijd echter verminderde het aantal studenten terwijl het aantal burgers toenam. Toen de stichters van de Vlaamsche Eendracht na hun eindexamen de hogeschool verlieten waren het thans bijna alleen nog burgers die er deel van uitmaakten. De Vlaamsche Eendracht bestond nog wel maar van een Vlaamse maatschappij was geen sprake meer zodat de naam dan ook veranderd werd in *Cercle Polyglotte*. Het Vlaamse leven onder de Luikse studenten was uitgedoofd voor een aantal jaren totdat op 6 april 1883 een nieuwe taalminnende maatschappij te Luik het licht zag onder de naam Nederlandsch Studenten-Genootschap „*Zonder Nijd*”, waarvan Paul Fredericq erevoorzitter werd.

In 1871 legde Fredericq zijn eindexamen af aan de Luikse Normaalschool en werd hij geaggregeerd leraar middelbaar onderwijs. Onmiddellijk daarna probeerde hij een reisbeurs voor Duitsland te behalen, maar dit werd hem, vermoedelijk om politieke redenen, door de minister geweigerd. Noodgedwongen aanvaardde hij toen een aanstelling als leraar geschiedenis, eerst te Mechelen (1871-1872) en daarna te Aarlen (1872-1875). Ondertussen gaf hij definitief vorm aan zijn plan om een speciaal doctoraat in de geschiedkundige wetenschappen voor te bereiden en aldus de weg naar een universitaire carrière te openen. In 1875 stuurde hij zijn proefschrift dat de titel droeg *Essai sur le rôle politique et social des ducs de Bourgogne dans les*

6. P. Fredericq aan C. Fredericq, Luik, 30.3.1869, UBG.

7. P. Fredericq „Stichting van een taalminnend studentengenootschap te Luik”, in *Het Volksbelang*, 14.4.1883.

8. Hs. 3704. A₂, *Aanteekeningen over mijn leven*, UBG, p. 12.

Pays-Bas naar de faculteit te Gent, die er hem het speciaal doctoraat op 19 juni 1875 voor toekende. In afwachting van een leerstoel, liefst te Gent, werd hij in oktober 1875 leraar geschiedenis en aardrijkskunde aan het atheneum te Gent, en was weldra weer volop betrokken in het culturele leven van zijn vaderstad. Een benoeming aan de universiteit zat er voorlopig niet in: zijn actief aandeel in de Pacificatiefeesten van 1876 zal hier wel niet vreemd aan zijn geweest! Wel werd hij te Luik op 14 oktober 1879 benoemd voor Nederlandse letterkunde. Geleidelijk breidde zijn leeropdracht zich uit in de richting van de hedendaagse en de Belgische geschiedenis. Een overplaatsing naar Gent werd pas mogelijk toen de wet Coremans-De Vigne in 1883 door het parlement werd aangenomen en door de Koning ondertekend. In de wet was begrepen dat er een normaalschool zou komen voor de opleiding van leraars die in het Nederlands moesten onderwijzen, waardoor Paul Fredericq de zekerheid kreeg dat hij naar Gent zou komen. Vóór Fredericq was Heremans echter de eerste die in aanmerking kwam om les te geven in de nieuwe normaalschool. Heremans had zelf ook geijverd voor de oprichting ervan⁹ maar hij was oud en ziek zodat de zaak zou opgelost zijn als hij in emeritaat ging. Dit was ook wat Wagener wenste om Paul Fredericq naar Gent te krijgen. Na een gesprek met deze schreef A. Callier aan Paul Fredericq:

Ou je me trompe absolument, ou Wagener a le même désir que nous. Il est clair que votre nomination à Gand pour les besoins ordinaires de la Faculté, rendrait plus facile et moins couteuse l'organisation de la nouvelle Ecole normale. J'imagine que cette raison serait à elle seule décisive à ses yeux. Mes renseignements au sujet d'Heremans concordent avec les vôtres. (...) Je crois aussi que ce serait la solution la plus simple. Mais ce n'est pas la seule possible, car même en nommant Ceuleneer et Hofman professeurs, il y a encore une place vacante à la Faculté de philosophie — et il suffirait de vous charger d'une partie des attributions d'Heremans. Celui-ci, s'il ne veut prendre son emeritat, ne refusera certainement pas de vous céder une partie de ses cours, fût-ce à titre provisoire¹⁰.

Op 7 december 1883 werd bij Ministerieel Besluit een Vlaamse normaalafdeling opgericht bij de fakulteit van letteren en wijsbegeerte van de Gentse universiteit¹¹, waaruit blijkt dat Van Humbeeck niet bezwaken was voor de uitvallen van de Luikerwalen en van hun franskiljonse bondgenoten maar dat hij integendeel had begrepen dat een normaalschool voor leraars die

9. Vóór de oprichting van de Vlaamse Normaalschool te Gent werd aan de universiteit aldaar slechts één kollege in het Nederlands gedoceerd, namelijk de cursus Geschiedenis der Nederlandse letterkunde, sedert 1855 door Heremans gegeven. Zie P. Fredericq, *Schets*, p. 169.

10. A. Callier aan P. Fredericq, s.l., (16.7.1883), UBG.

11. A. W. Willemsen, *De Vlaamse Beweging*, in *Twintig Eeuwen Vlaanderen*, IV, Hasselt, 1974, p. 220.

Germaanse talen en andere vakken in het Nederlands zouden moeten onderwijzen in Vlaanderen moest gevestigd worden¹². Paul Fredericq gaf als commentaar bij de oprichting in zijn *Schets* :

Die maatregel, genomen om de toepassing der taalwet van 1883 mogelijk te maken, was aldus een onvoorzien en belangrijk begin van de vervlaamsching der Fransche hoogeschool van Gent, de allereerste stap op dien weg sedert 1830, hetgeen zeer belangrijke gevolgen heeft gehad voor de toekomst. De ware vader der nieuwe Vlaamsche instelling, men mag het nooit vergeten, was Prof. Wagener, veel meer nog dan Minister Van Humbeeck.

Voegen we erbij, dat de rector de Hoogeschool Prof. Albert Callier en de oude Staatsminister d'Elhoungne, die beide geenszins Vlaamschgezind waren, zeer krachtadig bij den Minister hadden aangedrongen om hem over de verbittering der Luikerwalen te doen heenstappen¹³.

We willen er hier bijvoegen dat Paul Fredericq de oprichting van deze normaalschool, hoe groot zijn Vlaamsgezinde idealen ook waren, ook beoogde uit persoonlijke overwegingen, nl. om terug te kunnen keren naar Gent. We menen dat dit in een aantal brieven tot uiting komt. Zo bijv. schreef hij nadat de taalwet door de Kamer was aangenomen : „De Normaalschool zal te Gent komen en ik ook”¹⁴. In een andere brief na een gesprek met De Ceuleneer :

Hij zegde dat mijne benoeming geheel en gansch vastgesteld is en dat in oktober de afdeeling der geschiedenis der nieuwe normaalschool te Gent stellig zal worden ingericht. De andere afdeelingen later, maar daar heb ik niets meer in te zien¹⁵.

In 1883 werd Paul Fredericq ook „officieus gepolst” voor een leerstoel te Groningen, waarvoor hij natuurlijk bedankte, nu hij eindelijk voorgoed naar Gent mocht terugkeren¹⁶.

De gelukwensen vanwege Vlaamsgezinde voormannen bleven niet uit : door zijn terugkeer naar het hart van Vlaanderen zou hij vanuit dit centrum zelf van dichterbij kunnen deelnemen aan de strijd voor de Vlaamse zaak, waarvan hij tot dan toe al bewijzen had geleverd. Het is hier wellicht aangewezen een paar van de gelukwensen aan te halen die weergeven wat van Paul Fredericq werd verwacht voor de toekomst :

Emmanuel Hiel schreef :

Met hem (Heremans) te vervangen onderneemt gij eene heerlijke taak en de Flaminganten mogen zich gelukwenschen u daar te zien : de heilige zaak zal erbij winnen¹⁷.

12. P. Fredericq, *Schets*, p. 168.

13. P. Fredericq, *Schets*, p. 169.

14. P. Fredericq aan C. Fredericq, Luik, 24.1.1883, UBG.

15. P. Fredericq aan C. Fredericq, 's Gravenhage, 19.3.1883, UBG.

16. Hs. 3704. *Vita Mea*, p. 9 bis.

17. E. Hiel aan P. Fredericq, Brussel, 21.12.1883, UBG.

Jan van Beers :

Het doet me oneindig plezier te vernemen dat ge naar Gent trekt : wij bouwen op U, om daar wat meer leven te wekken. Het oogenblik der groote crisis is aanstaande. Er moet binnenkort een groote slag geslagen, of wij zijn om zeep¹⁸.

Julius de Geyter :

Nu hebt Gij uwe toekomst geheel alleen in handen, en, laat het mij in stilte zeggen, — ik verwacht van U veel, veel voor onze heilige Zaak. En niet ik alleen, *alle* Vlamingen¹⁹.

Tot slot laten we Max Roosees aan het woord :

Een heerlijke werkkring opent zich voor u — gij zijt de eerste in uw land geroepen om bij middel van de moedertaal hooger onderwijs te geven — professor in de geschiedenis opent gij een nieuw tijdperk in onze jaarboeken en treedt dus eenigermate zelf in de geschiedenis op. Wij weten, maar zeggen het u niet, dat gij de best geschikte er toe zijt, wij vertrouwen dat gij ons dubbel en dik gelegenheid zult geven dit later van u te getuigen. Gent en het Vlaamsche land verwacht veel van u en houdt het oog op u gericht. Dit bemoedige u in uwe loopbaan en verzachte u den ernst der toewijding die u elken dag en elk uur zal gevraagd worden. Gij zijt de zaaier die uitgaat om te zaaien en een zware en dorre taak zal te vervullen hebben — gij zult alras de maaier worden die uit zal gaan om te maaien en wiens oogst rijk en schitterend zijn zal. Met moed dus aan het werk, mijn vriend, wij juichen u op voorhand toe²⁰.

In deze uiteenzetting hebben we gepoogd een beeld te schetsen van Paul Fredericq tot 1883, als man van studie en als mens.

Verschillende domeinen van zijn bedrijvigheid zijn slechts oppervlakkig behandeld terwijl andere nog niet aan bod zijn gekomen. De redenen daarvoor zijn dat deze zich ofwel manifesteerden in de jaren na 1883 ofwel omdat ze pas dan hun ontwikkeling en afloop hebben gekregen. We zijn er ons dan ook van bewust dat op die manier slechts een onvolledig beeld van Paul Fredericq ontstaan is.

We hebben het echter zo nauwkeurig mogelijk gedaan steunende op de bronnen die we hadden, terwijl we ons daarbij bewust waren dat deze bronnen fouten en leemten konden bevatten maar vooral dat wij niet onfeilbaar waren in het interpreteren. Indien echter de lezer bij het doornemen van deze uiteenzetting een beter begrip krijgt van de figuur van Paul Fredericq met betrekking tot zijn werk en tot zijn omgeving mogen we zeggen dat we

18. J. van Beers aan P. Fredericq, Antwerpen, 27.11.1883, UBG.

19. J. de Geyter aan P. Fredericq, Antwerpen, 16.12.1883, UBG.

20. M. Roosees aan P. Fredericq, Antwerpen, 18.12.1883, UBG.

ons doel bereikt hebben in die zin dat dit werk een bijdrage kan zijn tot de studie van Paul Fredericq en de tweede helft van de negentiende eeuw. Uit deze uiteenzetting moge gebleken zijn op hoeveel gebieden Paul Fredericq werkzaam is geweest en we sluiten ons graag aan bij M. Basse die over hem schreef :

Er waren ten slotte vele verschillende, hoewel verwante personen, in Paul Fredericq : er was de bezielende hoogleeraar, de beroemde historicus, de wetenschappelijke beoefenaar der Nederlandsche Lettergeschiedenis, de verspreider van het Oud-Vlaamsch lied, de werker in den schoot van het Willems-fonds, de strijdende flamingant, de strijdende liberaal ²¹.

Ook H. Pirenne vatte zijn leven samen op treffende wijze :

Ainsi cette vie se présente, dès qu'on la saisit dans sa vraie signification, avec une étonnante unité. Tout se tenait en Fredericq ; ses travaux sur l'Inquisition au XVIe siècle, son protestantisme, son libéralisme, son flamingantisme ne sont que les aspects multiples et variés d'une même activité morale, d'une même conception du devoir, d'un même penchant de sa nature essentielle-ment généreuse et essentiellement aimante ²².

In deze passage krijgen we ook een aanduiding van wat Paul Fredericq kenmerkte als mens. Hij is ongetwijfeld een innemend man geweest, gemoedelijk en vriendelijk in de omgang, bereid te helpen waar hij kon met raad en daad. M. Basse karakteriseerde hem als mens als volgt : „De mensch die iedereen voor zich innam door zijn vriendelijken eenvoud, zijn rechtschapenheid, zijn naastenliefde ” ²³

Op het einde van zijn leven blikte Paul Fredericq op zijn vervlogen levensjaren terug : we halen zijn woorden hier aan omdat ze ons toelaten een vergelijking te maken tussen wat hij zelf over zijn voorbije leven dacht en de manier waarop wij hem in de loop van onze studie en de lezer bij het lezen van deze uiteenzetting hebben leren kennen.

Nooit noch nergens heb ik eene eerste viool gespeeld in het orkest der menschen. Dat weet ik. Eene tweede of beter derde of nog mindere rol heb ik gedurende gansch mijn leven gespeeld op de verschillende tooneelen, die ik heb moeten betreden. (...). Nooit heb ik op den allereersten rang geschitterd noch als student noch als hoogleeraar. Op 't atheneum ontsnapte mij de medalie in de Rhetorica. Te Luik aan de Hoogeschool waren Kurth en Verly onder de studenten mijne meerderen in onzen kleinen kring. Later als hoogleeraar te Luik waren de Laveleye, van Beneden, Kurth en meer anderen mijne meerderen ; te Gent, in mijnen rijpdom, ook Pirenne, mijn oud-leerling. (...)

21. M. Basse, „Prof. Paul Fredericq. Een offervaardige voorganger”, in *Het Laatste Nieuws*, 17 januari 1926.

22. Discours de M. H. Pirenne, in *Paul Fredericq. Ancien recteur*, Gent, 1920, p. 8.

23. M. Basse, „Prof. Paul Fredericq. Een offervaardige voorganger”, in *Het Laatste Nieuws*, 17.1.1926.

Overall heb ik mijn best gedaan sedert mijne jongste jaren, dat durf ik getuigen. Ook van mijne talrijke plichten heb ik getracht mij goed te kwijten zonder eerbejag noch zucht om hoog en vooraan te gaan staan, integendeel. De nederigste bezigheden hebben mij nooit afgestooten noch vernederend gescheenen. Ik heb ze dikwijls op mij genomen, omdat anderen ze beneden zich achtten, die mij niet waardig waren. (...)

Na een overzicht van de verschillende gebieden waarin hij werkzaam is geweest en een reeks gebeurtenissen waar hij met vreugde opnieuw aan dacht, vervolgde hij :

Op dit alles meen ik een beetje fier te mogen zijn. Ik heb mijn brood niet uit ledigheid gegeten. Ook heb ik aan vrienden, leerlingen en zelfs onbekenden zooveel goed trachten te doen als ik kon. Mijne beurs heb ik nooit gesloten gehouden, integendeel. Ondankbare schelmen heb ik nu en dan ontmoet (...), maar meestal brave harten.

In de politiek heb ik ook eenige schurken ontmoet, maar veel minder dan men denken zou. Het menschdom is beter dan sommigen zeggen. (...).

In zijn huis in de Winkelstraat hing een spreuk boven de haard waarop te lezen stond : „ Aliis inserviendo consumor ” (in de dienst van anderen verter ik mij). Daarover sprak Fredericq de volgende wens uit : „ Een mijner leerlingen beweerde dat het mijn leven resumeerde. Mocht hij de waarheid gezegd hebben. ” ²⁴

C.D'h.

Rita Seys ten slotte start haar uiteenzetting over Paul Fredericqs wedervaren gedurende de eerste wereldoorlog met een rubricering in drie delen : van januari 1914 tot 18 maart 1916, de dag van zijn deportatie naar Duitsland; van 18 maart 1916 tot het einde van zijn gevangenschap november 1918; en van november 1918 tot april 1920, de dag van zijn overlijden:

Fredericq ervaarde het hele jaar 1914 als een zorgen- en rampenjaar, omdat zijn oudste zuster Hélène, die sedert 1887 bij hem inwoonde en zijn vrijgezellen-huishouding verzorgde, op 15 april 1914 plots overleed. Ook de gezondheid van zijn steeds zoveel zwakkere zuster Nica liet toen reeds lang te wensen over : uiteindelijk zou zij op 5 april 1915 eveneens sterven, zodat hij alleen in het grote huis in de Winkelstraat achterbleef. Daarbij kwam het overlijden van twee van zijn oudste vrienden : Max Roosees op 14 juli 1914 en Karel Buls de dag daarna.

Hierop volgde 4 augustus 1914 en de beproevingen die de Duitse inval met zich zou meebrengen. Toch kan men niet stellen dat Fredericq meteen de

24. UBG, Hs. 3705, p. 20-21-23-24.

juiste draagwijdte van de oorlog heeft beseft of dat hij heeft vermoed hoe lang het conflict wel zou aanslepen. Wel kan zijn gedragslijn van meet af aan worden geschetst als die van een loyaal staatsburger, die deelde in de algemene verontwaardiging over de Duitse inval in een neutraal land, en het voornemen koesterde het Duitse machtsmisbruik onvoorwaardelijk te bekampen.

Prompt werden de activiteiten aan de universiteit geschorst : de colleges werden begin oktober ook niet hernomen, o.m. omdat men vond dat men loyaal moest blijven tegenover de door het leger opgeroepen studenten en de vrijwilligers aan de IJzer, die gelijke studiekansen hoorden te krijgen met de thuisgeblevenen. Dacht men daarbij aan een spoedige vrede ?

Wel organiseerde Fredericq met een lening van het stadsbestuur de hulp aan de vreemde studenten in de schoot van een comité dat tot januari 1915 goede diensten bewees. Ook in het Willemsfonds en de redactie van *Het Volksbelang* (tot het verschijningsverbod van oktober 1914) bleef hij actief, terwijl hij ook zijn lectuur verder zette en reisaantekeningen en memoires bijwerkte.

Pas in maart 1915 leek hij van de psychische schok van de oorlog dermate bekomen, dat hij opnieuw de nodige concentratie kon opbrengen om te studeren en zijn wetenschappelijk werk verder te zetten. Het betrof de voortzetting van zijn *Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden* (1892-1897), die niet meer zou verschijnen en een *Codex documentorum sacratissimarum indulgentiarum neerlandicarum*, die in 1922 in de Rijks Geschiedkundige Publicatiën te 's-Gravenhage postuum verscheen.

Geleidelijk raakte hij wel verwickeld in een aantal tribulaties met de jongere Gentse activisten van de groep *Jong Vlaanderen*, sedert februari 1915 geschaard rond het nieuwe Gentse blad *De Vlaamsche Post*. Na inlichtingen te hebben ingewonnen en te hebben vernomen dat het blad door de Duitsers financieel werd gesteund, waarschuwde Fredericq een aantal jongeren voor medewerking hieraan. Hij nam zelfs ostentatief ontslag uit het Algemeen Nederlandsch Verbond, toen Meert de jongeren niet openlijk wenste te desavoueren.

Ook in het Gentse atheneum kwam het tot een incident, waarin de naam van Fredericq werd ter sprake gebracht. Als lid van het bestuurscomité van deze instelling was hij nl. tussenbeide gekomen ten voordele van een leerling, van wie de vader aan het front stond, en had hij zich bij de prefect beklagd over de activistische leraars Rens en Thiry. Het onderzoek resulteerde in een blaam voor deze laatsten. Wellicht heeft zijn ridderlijke tussenkomst zijn verbanning naar Duitsland wel bespoedigd. In december 1914 was hij trouwens reeds door burgemeester Braun aangewezen als een mogelijk gijzelaar. Er bestonden te Gent blijkbaar drie ploegen van tien gijzelaars, gerecruteerd uit de Gentse prominenten, die op verzoek van de Duitsers waren gevormd en beurtelings werden ondergebracht in het grote huis Van der Haeghen in de Veldstraat.

Op 18 maart 1916 spitsten de zaken zich toe en werd Fredericq naar Duitsland gedeporteerd. De oorzaak van deze deportatie stond noch voor hem noch voor Henri Pirenne, die tegelijk werd aangehouden en eveneens het grootste gedeelte van wereldoorlog I in Duitsland heeft doorgebracht, vast : Deze laatste schreef later :

Aujourd'hui encore je me demande, sans pouvoir trouver une réponse satisfaisante à cette question, pourquoi mon ami le professeur Paul Fredericq et moi-même, nous avons été subitement arrêtés à Gand, le 18 mars 1916, transportés en Allemagne et retenus en captivité à titre de „personnes extrêmement dangereuses” jusqu'après la signature de l'armistice du 11 novembre 1918²⁵.

Fredericq zelf herhaalde verscheidene malen dat hij eigenlijk niet wist waarom ze precies naar Duitsland gestuurd werden. Toch schrijft hij in een brief aan zijn Nederlandse vriend H. J. Kiewiet de Jonge :

Vooral de Vlaamschgezinden, die niet met hen wilden meegaan, vervolgden de activisten hardnekkig jarenlang. Daarom werd ik maart 1916 naar Duitsland gezonden, mocht ik in Nederland niet geïnterneerd worden²⁶ en werd ik nog in de laatste maanden vóór den wapenstilstand door die heeren scherp in 't oog gehouden²⁷.

E. C. Coppens stelde verscheidene oorzaken voor. Hij dacht dat de grondoorzaak dubbel was :

een intimidatiepoging vanwege de Duitse overheid, of een maatregel om de organisatoren van het professoraal korps te treffen en zo het verzet te breken²⁸.

De hele zaak vindt ongetwijfeld vooral zijn oorsprong in het verzet, dat een aantal hoogleraren, vooral onder impuls van Fredericq en Pirenne, in de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte pleegden, toen de Duitse regering aan alle Gentse hoogleraren de vraag stelde of zij bekwaam waren in het Nederlands te doceren. Dit met het oog op de heropening van de universiteit in oktober 1916. Na beraadslaging met Pirenne, Thomas, Bley en Bidez, stelde Fredericq op de faculteitsraad voor dat alle professoren zouden antwoorden : „Je suis capable, mais pas en mesure”. Inderdaad antwoordde bijna iedereen in die zin. De Duitse overheid sloeg hierop het register met het verslag van de vergadering aan en leerde er uit dat Fredericq en Pirenne de organisatoren van het verzet waren.

25. Cf. H. Pirenne, *Souvenirs de Captivité en Allemagne (Mars 1916-Novembre 1918)*, Brussel, Lamertin, Coll. du Flambeau, 1920, p. 9.

26. Bij Herman Muller.

27. P. Fredericq aan H. J. Kiewiet de Jonge, Gent, 13.5.1919, UBG, Hs. 3607.

28. E. C. Coppens, p. 25.

Fredericq werd dus op 18 maart prompt opgepakt en naar de „Kommandantur” gebracht, waar hij vernam dat hij nog diezelfde dag naar Duitsland moest vertrekken. Ook Pirenne was aangehouden, zo vernam hij. Men stelde Fredericq wel gerust dat er geen gevaar voor zijn leven of gezondheid bestond, maar men kon of wilde hem de reden voor deze maatregel niet mededelen. Bovendien mocht hij geen afscheid nemen van zijn familie. Fredericq protesteerde heftig en dreigde over deze manier van handelen contact te zullen opnemen met zijn vroegere Duitse mede-historici. Hierop kreeg hij toch van 12 tot 13 u. de tijd om thuis zijn koffers te pakken, zijn laatste onderrichtingen te noteren en afscheid van zijn verwanten te nemen.

Ik ben geheel rustig en bijna vrolijk. Ik verzeker hun, dat het geene pose is en dat ik fier en blij ben eindelijk te weten, of ik naar Deutschland zal gaan of niet. Zoo scheiden wij, het uur is om²⁹.

Voorheen had hij in de voormiddag reeds een tiental vellen volgeschreven met opgaven waar zijn testament zich bevond, waar de sleutels van de kluis, en had hij zijn schikkingen getroffen voor de voortzetting van zijn wekelijkse aalmoezen. Ook waren er instructies voor zijn boeken en papieren. Twee blaadjes voor collega's en vrienden werden ingehouden als onbescheiden en gepeperd; de rest mocht er door.

Onder begeleiding van de eerste luitenant Freiherr von Dalwig en een geheim agent Everet vertrok hij om 14.15 u. in een eerste klasse coupé naar Duitsland. Men overnachtte te Keulen in hotel Belgischer Hof. In een tweede klasse coupé werd de reis voortgezet en vernam hij dat zijn eindbestemming Gütersloh was. In een open rijtuig werd hij ten slotte naar het kamp gebracht. Zijn afscheid van zijn begeleiders was waardig :

Freiherr von Dalwig en Everet nemen afscheid. Hij zegt mij een paar beleefde woorden en steekt de rechterhand uit. Ik sta met pakje in de rechterhand en met hoed in de linkere vóór hem. Ik had het op voorhand ernstig bedacht. Ik kan toch de hand van zulke vijanden niet drukken op zulk een oogenblik. Ziehier wat ik hem zei : „Herr Leutnant, Ich kann Ihnen die Hand nicht drücken. Sehen Sie es nicht als Roheit an ! Ich kann nicht. Nach dem Friede (sic) wird es besser gehen. Sie haben mich beide eine für mich sehr unangenehme Reise ganz bequem gemacht. Dafür bleibe ich Ihnen sehr dankbar, mein ganzes Leben. Gute Reise und guten Dank”. Zij salueeren en gaan weg. Dalwig scheen niet kwaad³⁰.

Bij het binnenkomen van het kamp had Fredericq enkele gevangenen kunnen toeroepen dat men Maurice Lippens moest waarschuwen. Hij schreef een briefje aan Lippens en kreeg als antwoord een grote hoeveelheid pro-

29. UBG, Hs. 3708 A 1.

30. Hs. 3708 A 1.

viand. 's Avonds maakte hij kennis met zijn medegevangenen, allen Fransen en bijna allemaal uit Rijsel. Hij deelde al het voedsel uit en verlootte een biefstuk, op voorwaarde dat de winnaar een liedje zong. Daarna zongen allen tot laat in de avond. De gevangenen beweerden dat ze zich nog nooit zo goed geamuseerd hadden. Wanneer hij daarbij nog een fles bier per man ten beste gaf was zijn populariteit verzekerd.

Over Fredericqs verblijf in Gütersloh zijn we door zijn dagboek en andere documenten vrij goed ingelicht : hij voelde er zich, te midden van een aantal bekenden, thuis. In zijn „Zivil-Offizieren-Lager” verbleven toen 110 gevangenen, waaronder een twintigtal landgenoten, naast Nederlanders, Fransen, Russen en Polen. Fredericq werd er nr. Z.143. Vooral Lippens, graaf Carlos de Kerchove de Denterghem, een neef van Lippens, Alfred Goldschmidt, een groothandelaar uit Brussel en Eykens, onderstationschef van Gent-Zuid, ontvingen hem met open armen.

Onder leiding van Lippens werd een keuken-coöperatief georganiseerd. Over het voedsel schreef Fredericq aan zijn broer Simon :

Nourriture passable et suffisante comme abondance. (...) Déjeuner à 8 h. (café quelconque, pain noir excellent, mais lourd, on achète son sucre). Dîner à midi : ratatouille saine et abondante, pas du tout répugnante (on achète sa bière 10 pf. agréable). Le soir à 6 h. souper dans le même genre³².

De voedselpakketten die hij geregeld van familie en vrienden toegezonden kreeg kwamen hem goed van pas. Onder de afzenders bevonden zich zijn broers Leon en Simon, zijn zwager E. Delgobe en zijn Nederlandse vrienden Quack en Kalff, maar vooral H. J. Kiewiet de Jonge.

S. Muller Fz. zorgde voor Pirenne, terwijl Kiewiet Fredericq onder zijn hoede nam. Muller en Kiewiet correspondeerden geregeld over dit punt. Op 2 mei had men af te rekenen met vleestekort, maar de coöperatieve bracht uitkomst. Toen vanaf 7 juli het brood uit de pakketten werd genomen, kon Fredericq brood laten binnensmokkelen.

's Middags lazen de gevangenen elkaar het nieuws uit de verschillende kranten voor : Fredericq gaf persoverzichten en nieuwsjes uit de *N.R.C.* Ook werd geregeld naar verstrooiing gezocht :

On s'entend bien, on cause, on lit, on travaille, on se promène, on fait de la musique, on passe le temps très agréablement.

Van wandelen kwam wel weinig in huis : in den beginne geschiedde dit twee maal per week gedurende twee uur onder toezicht van ongewapende soldaten. Vanaf 8 april werden ze afgeschafte, hetgeen duidelijk niet naar Fredericqs zin was³³.

31. P. Fredericq aan S. Fredericq, Gütersloh 23.3.1916, Hs. 3708 A 2 (klad).

32. P. Fredericq aan S. Fredericq, Gütersloh 23.3.1916, Hs. 3708 A 2 (klad).

33. Twee Russische gevangenen waren nl. ontsnapt.

Per maand mocht hij twee brieven van zes kantjes schrijven en vier postkaarten. De meeste correspondentie richtte hij uiteraard aan zijn twee broers. Hij dacht trouwens vaak aan zijn familie :

Tous les soirs après le souper, je me retire dans ma 4e dimension et je fume une pipe solitaire dans ma chambre devant mon mur constellé de toutes vos photos. Je ne suis pas seul. Je vous sens autour de moi, morts et vivants³⁴.

Dat Fredericq zeer sociaal was, bleek uit zijn poging met zoveel mogelijk mensen te praten. Hij leerde ook veel uit die gesprekken. Zo sprak hij bijv. met Jetkiewicz, een jong ingenieur uit Warschau, over de nieuwe Poolse universiteit aldaar. Met E. Tubel, een Lets student, had hij het over de toestand van Letland, terwijl J. de Groeve, een hoofdingenieur van de staatspoorwegen uit Leuze (Henegouwen) hem over Bolivië onderhoudt en de priester Vincintia Yarulaitis hem een brochure over Litauwen brengt. Daaruit maakte hij dadelijk notities.

Daarbij kwamen zijn talrijke vertrouwelijke gesprekken met intimi als A. Goldschmidt en M. Lippens. Vooral voor de eerste had hij een grote voorliefde omdat hij stil en bescheiden was : Fredericq hield niet van opdringerige of oppervlakkige mensen.

Met Lippens, die vaak weemoedig is, onderhoudt Fredericq zich over plannen, taken en onderwerpen, die hij na de oorlog zou willen aanpakken. Zo bespreken ze samen de organisatie van de Vlaamse liberale pers te Gent na de oorlog, in verbinding met Julius Hostes *Laatste Nieuws* en *Vlaamsche Gazet*. Later maken ze plannen voor de uitbreiding van de volksbibliotheek van het Willemsfonds te Gent en in de omliggende dorpen, voor de verspreiding van de roman *Sophie* van Virginie Loveling en soortgelijke werken of over de reorganisatie van de liberale partij in Vlaanderen. Fredericq beseft hierbij goed zijn taak als trooster van Lippens :

Ik sta naast Maurice als niemand het kan op dit oogenblik. Ik mag noch hem noch Gütersloh verlaten. Hij staat nader tot mijn hart dan Pirenne, die nooit uit zijnen weg gegaan is om iemand uit zijne ellende te trekken, tegen zijne eigene belangen³⁵.

De verhouding tot C. de Kerchove was eerder afstandelijk : hij bleef koel en achterdochtig tegenover Fredericq die hem zijn trots verweet. In de grond vond hij hem toch wel „gemütlich”³⁶.

Elke week vond er een voordracht plaats. Zo hield Fredericq op 6 april 1916 een lezing over de oude Vlaamse liederen, een onderwerp dat hem vanouds nauw aan het hart lag. Hij had er veel succes mee, vooral doordat hij enkele

34. Hs. 3708 A 20.

35. Hs. 3708 A 15.

36. Hs. 3708 A 16.

kwinkslagen maakte op Hoffmann von Fallersleben en Bismarck. Natuurlijk neuriede hij ook enkele melodieën : Le roi Renaud, Heer Halewijn en De koningin van elf jaren. Hij was zeer geveleid toen iedereen hem na afloop kwam feliciteren, want hij hield ervan dat men zijn dankbaarheid betuigde : hij deed graag iets voor de mensen, maar stelde er prijs op dat ze zoiets waarden. Hij moest beloven de voordracht later te vervolledigen, wat hij deed op 15 mei : hij zong en vertaalde toen elf liederen en had andermaal veel bijval.

Aan Simon klaagde hij wel over het achterop raken met zijn wetenschappelijk werk³⁷. Nochtans kon hij boeken ontlenuen uit de Keizerlijke Bibliotheek te Berlijn : de hoofdbibliothecaris, Hofrat Dr. van Harnack, stelde de boeken te zijner beschikking :

Dat is het hoogtepunt van Duitsche Kultur : eenen professor in een krijgsvangenkamp op de heide opsluiten en hem de K.K. Bibl. van Berlijn ontsluiten³⁸.

Naast boeken las hij geregeld dagbladen. In het kamp kregen de gevangenen de gelegenheid de *Kölnische Zeitung*, de *Kölnische Volkszeitung*, het *Berliner Tageblatt*, de *Düsseldorfer Anzeiger*, *Frankfurter Zeitung* of *Hannoversche Kurier* in te kijken. Daarenboven werden ook pro-Duitse kranten als de *Gazet van Brussel* en het *Vlaamsch Nieuws van Antwerpen* verkocht. Kiewiet de Jonge bezorgde hem geregeld de *N.R.C.* Fredericq was vooral over deze krant zeer opgetogen en vond dat de lectuur hiervan hem het best in staat stelde op de hoogte te blijven over de toestand in Nederland. Levenslang heeft hij een grote belangstelling aan de dag gelegd voor onze Noorderburen en dat bleek hier dus andermaal³⁹.

Op 18 mei las hij in de kranten⁴⁰ dat er sprake was Pirenne en hemzelf naar een Duitse universiteitsstad te brengen. Hij besloot hierover het volgende :

Is het in de oogen van Deutschland eene verzwaring mijner straf ? Dan moet ik mij onderwerpen. Is het integendeel beschouwd als eene gunst of verlichting ? Dan weiger ik beleefd⁴¹.

Inderdaad werd hem op 1 juni een stuk uit Berlijn getoond, waarin namens de gouverneur-generaal van België, von Bissing, bevolen werd aan beide hoogleraren te vragen in welke universiteitsstad van Midden- of Oost-Duitsland ze wilden verblijven. Fredericq antwoordde zonder aarzeling dat hij slechts gedwongen Gütersloh zou verlaten. Toch wilde hij weten wat

37. P. Fredericq aan S. Fredericq, Gütersloh 23.6.1916, Hs. 3708 A 15 (klad).

38. Hs. 3708 A 5.

39. Cf. eveneens H. J. Kiewiet de Jonge, Bij het graf van Paul Fredericq, in : *Vlaamsche Gids*, 1920, p. 413.

40. Welke kranten dat precies waren vermeldt hij niet.

41. Hs. 3708 A 12.

Pirenne erover dacht : hij mocht het hem schriftelijk vragen, maar dan wel in het Duits. Pirenne antwoordde dat ook hij liever in zijn kamp te Holz-minden⁴² bleef. Op 29 juni richtte Fredericq zich tot von Bissing :

Dans le camp des prisonniers le soussigné se trouve au milieu de compatriotes et de compagnons appartenant à des nations alliées et amies de sa patrie, qui partagent ses idées, ses aspirations et ses espérances. Cela le soutient puissamment et l'aide à surmonter l'amertume d'une captivité qu'il regarde comme une injustice et pour laquelle on ne lui a donné ni motif ni explication orale ni écrite.

Isolé dans une ville allemande, même universitaire, il se trouverait dans une situation où son patriotisme et ses sentiments les plus intimes seraient sans cesse en opposition avec ceux de tout son entourage⁴³.

Die correspondentie heeft helaas niets gebaat. Wel kregen beiden morele steun uit het buitenland : uit Washington van G. Sarton⁴⁴, die hem boeken zond vanwege het Belgian Scholarship Committee. Nog van verschillende andere zijden werd protest geuit : eerst vanwege de zestig Gentse hoogleraren⁴⁵, daarna van Nederlandse geleerden, van Italiaanse professoren en ten slotte ook van de Noordamerikanen, met de steun van de regering van de V.S.A. Ondertussen naderde 21 juli en het Belgisch nationaal feest : te Gütersloh werd een requiem-mis met Te Deum opgedragen, en 's namiddags kwamen de drieëntwintig Belgen met negen ordonnansen bijeen⁴⁶. Elk kreeg een halve fles wijn. Lippens sprak de openingsrede uit, Fredericq kwam daarna en las een ontroerend uittreksel voor uit een brief van C. de Kerchoves vrouw. Daarna stelde hij de onbeperkte vrijheid die ze te Gütersloh genoten tegenover de ellende die men op dat ogenblik in België verdragen moest. Wellicht wilde hij op die manier de mensen troosten en moed inspreken ? Verschillende liederen werden gezongen : de Vlaamse Leeuw, de Brabançonne, Vers l'avenir, Valeureux Liégeois. Daarna volgden volksspelen in open lucht, waar heel het kamp aan deelnam.

42. Van 15 mei tot 28 augustus 1916.

43. P. Fredericq aan F. W. von Bissing, Gütersloh 29.6.1916, Hs. 3708 A 16 (klad).

44. G. Sarton aan P. Fredericq, Washington 12.5.1916, Hs. 3708 A 16.

45. Cf. V. Fris, *Les deux historiens nationaux exilés pour leur patriotisme : Paul Fredericq et Henri Pirenne*, Gent, I. Vanderpoorten, 1919, p. 129-131.

46. Naast de reeds geciteerden waren dat Alfred André (alg. directeur van de nationale wapenfabriek te Herstal), Leon Debatty (leraar aan het hoger handelsinstituut te Antwerpen), een zekere Werulé, J. Guilissen (apotheker te Verviers), H. Franssen (uit Moresnet), R. Dufays (advocaat te Luik), J. B. Senden (kanunnik te Sint-Truiden), E. Demars (student aan het Solvay-instituut te Brussel), E. Dargent (handelsagent te Gladbach), Ch. d'Udekem d'Acoz (baron uit Gent), J. van Wambeke (onderpastoor te Oud-Heverlee), J. Libotte (hoofdcommisaris van politie te Charleroi), Ch. van Swygenhoven (deken te Beringen), Dom Mathieu Denne (benedictijner monnik van de abdij van Maredsous), A. Dulait, E. van Bastelaer, M. Dewee, van Isbecque, R. Sibille en P. Wauters.

Vanaf eind mei werd er ook een E.C.C. (English Conversation Club) door de Kerchove georganiseerd. Er waren drie leraren (de Kerchove zelf, Lippens en G. Hynna uit Rotterdam) en een achttal leerlingen. Fredericq werd als erelid beschouwd. Men dronk, rookte en praatte, maar dit uitsluitend in het Engels. Elke zondagnamiddag om 14.30 u. hield ook een van de „pupils” een lezing : over de Vogezen, over Duinkerke, over het beroep van apotheker in de Middeleeuwen en de alchemisten, over het verleden van de Letten, over Paraguay, over de bestijging van de Mont Blanc, over een reis naar Palestina, naar Brits-Indië, enz. enz.

Fredericq zelf begon vanaf 2 augustus een reeks lessen over de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde. De toehoorders waren hierin zeer geïnteresseerd, want hij betrok in zijn betoog ook de internationale en de lokale letterkenden. Hendrik van Veldeke werd in de verf gezet. Daarna kwam *Van den Vos Reynaerde* aan de beurt, gevolgd door de ridderroman, Jan I, Jacob van Maerlant, Boendale, Hadewijch, Ruusbroec, de rederijkers, de renaissance en het humanisme. Op 6 september kreeg hij bericht van zijn vertrek uit het kamp, en gaf hij zijn elfde les : over Erasmus, Janus Secundus, de hervorming en de gouden eeuw. Hij vernam dat Pirenne reeds te Jena was, en dat dit eveneens zijn bestemming was. De reis zou kosteloos zijn, op Fredericqs aandringen. Wel verklaarde Fredericq dat hij niets vroeg of wenste tenzij om naar Gent terug te keren.

's Avonds bood hij elke krijgsgevangene en ordonnans een halve fles rode wijn aan en hield een speech, „tamelijk lang, humouristisch-aandoenlijk”⁴⁷. Antwoorden kwamen van woordvoerders van de Fransen, de Slaven, de Letten, de Belgen en de Nederlanders. Dat apprecieerde Fredericq zeer : hij realiseerde zich zijn geliefdheid en dat was het mooiste wat men hem bij zijn afscheid kon geven. De volgende dag deden praktisch alle gevangenen hem uitgeleide :

Buiten den ijzerdraad (vóór de ordonnansen en de Deutsche soldaten) richt ik nog een warm stout luidruchtig afscheidswoord tot allen : Geene wintercampagne, Leve België, Frankrijk, Engeland, Italië, Rusland, maar vooral leven en herleven de kleine onschuldige landjes : België, Servië en Montenegro ! De Duitschers staan paf over mijnen durf (...) Onder algemeen gejuich en zakdoekengewuif trek ik naar de kommandantur⁴⁸.

Op 23 juli had hij geschreven :

Ik zegen het lot dat mij eenen zoo schoonen ouden dag geschonken heeft tijdens den onmenschenlijken oorlog en achter den prikkeldraad van Gütersloh⁴⁹.

47. Hs. 3708 A 24.

48. Hs. 3708 A 24.

49. Hs. 3708 A 18.

Hij voegde eraan toe :

Soms heb ik gedacht, dat ik weinig chance had, omdat ik hier en daar decepties, soms groote en bittere, in mijn leven ondervonden heb. Nu zie ik hoe ondankbaar ik was. Er is geene grootere chance denkbaar in dezen oorlog, dan te Gütersloh in glorie gelukkig te zijn temidden der algemeene ellende van het arme Europa⁵⁰.

Op 7 september vertrok hij naar Jena, waar hij in het hotel Zum schwarzen Bären kamer 20 op de tweede verdieping, vlak naast Pirenne betreft. Met recht en reden kon hij noteren :

Mijn goed humeur, mijne toeschietelijkheid, mijne kwistige uitdeeling van sigaren, brood, chocolade, boter, kaas, tabak en verdere blikjes hebben mijn populariteit in 't kamp van Gütersloh op stevige grondslagen gevestigd⁵¹.

Waarna hij zich afvroeg : „Een nieuw leven begint voor mij nu te Jena. Wat zal het zijn ? Chi lo sá ? ”⁵²

Jena zou gewoon tegenvallen. Fredericq verbleef er van 8 september 1916 tot 26 januari 1917. Hij ging er trouwens al met tegenzin naartoe. De moeilijkheden met de censuur hebben er hem het leven zeer onaangenaam gemaakt. Hij verbleef er weliswaar met Pirenne, maar wat had hij per slot van rekening aan hem ? De scheiding na enkele maanden heeft hij zelfs als een verlossing gevoeld⁵³. Tussen hem en Pirenne was er, ondanks vriendschap, achting en wederzijdse waardering, te veel verschil op godsdienstig en politiek gebied en inzake historische opvattingen. Hij voelde zich niet gesterkt door Pirenes aanwezigheid.

Globaal gezien kunnen we stellen dat hij te Bürgel, waar hij van 26 januari 1917 tot 27 november 1918 verbleef, veel gelukkiger is geweest. Zijn sociaal karakter heeft daartoe in ruime mate bijgedragen, terwijl hij ook probeerde alles aan de beste kant te zien en de kunst verstond van kleinigheden te genieten en met weinig tevreden te zijn. Vooral van zijn wandelingen heeft hij genoten : zijn liefde voor de natuur, voor dieren en planten komen hier tot uiting. Praktisch elke dag ging hij etensresten dragen aan een hond. Met de mensen sprak hij over vossen, egels, zwaluwen... Het moet hem zeer geboeid hebben, want telkens weer vinden we van die gesprekken een verslag in zijn dagboeken⁵⁴. Voor de mussen had hij tijdens de winter zelfs een huisje uit een sigarenkistje gemaakt. Op een avond wilde hij de reebokken zien. Heel romantisch tekent hij op :

50. Hs. 3708 A 18.

51. Hs. 3708 A 18.

52. Hs. 3708 A 24.

53. Hs. 3708 C 5.

54. Hs. 3708 C 11, 15 en 23.

Het is 8 uren. De zon gaat onder achter den Rodigastheuvel. Plechtige roerende stilte, nu en dan onderbroken door eenige noten van eenen merelaar of van een vinkje of het roekedekoeën van een koppel tortelduiven en den sprong eener forelle in het babbelend beekje aan mijnen voet. Ik zit en wacht. Eindelijk zie ik eenen reebok. Hij komt van de Lochmühle door 't gras, stapt voorzichtig en langzaam grazend uit het hooge gras, wipt den weg over en verdwijnt met een paar sprongen in 't woud, mij zijne lichtgekleurde hespen vertoonende. Ik heb er ten minste een gezien. Heer met twee dames komt tamenlijk luidruchtig voorbij. Het spel is bedorven. Ik sta op, half verkleumd en keer mijmerend naar Bürgel terug⁵⁵.

De eerste dagen treffen we te Bürgel echter wel een weemoedige en lusteloze Fredericq aan, die de foto's van thuis niet kon bekijken zonder het met zijn tranen lastig te krijgen. Die melancholie maakte echter weldra plaats voor zijn gewone optimisme. De gastvrijheid van de mensen en de kalmte van de omgeving droegen tot zijn gemoedsrust bij. Hij hoefde zich nergens zorgen over te maken, te Gent beredderde zijn nichtje Louise zijn zaken, uit Nederland stuurde Kiewiet hem lectuur, tabak en voedsel, de pensionhouder Jecke en zijn gezin zorgden voor zijn linnen en zijn comfort. Maar de verveling en de doelloosheid gingen op het einde toch doorwegen, en soms snakte hij werkelijk naar de vrede en naar het terugzien van zijn familie. Na de capitulatie keerde hij op 27 november Bürgel de rug toe, en vertrok naar Eisenach, waar hij Pirenne met diens familie ontmoette. 's Avonds waren ze te Keulen, waar opnieuw overnacht werd in hotel Belgischer Hof. De volgende dag reden ze via Aken over Herbesthal naar Verviers, waar ze het station verlaten en half verwoest vonden. Bij Pireennes schoonzoon, Dr. Coopman, dineerden ze en bezochten daarna Pireennes oude moeder in het klooster der Franse nonnen. Om 18 u. stond de auto van P. van Hoegaerden, minister van State, voor Coopmans deur. Fredericq mocht ermee naar zijn broer te Luik rijden, waar hij de zijnen weerzag. Op 2 december 1918 was hij eindelijk te Gent terug.

De laatste vijftien maanden van Fredericqs leven zouden zeer bewogen zijn. Aan Kiewiet de Jonge schreef hij over zijn terugkeer :

Hier in België vond ik de mensen niet kalm en uitgerust als ik (zij hadden veel meer geleden). Zij zijn zenuwachtig, onredelijk, prikkelbaar in al hunne feestvreugde⁵⁶.

Fredericq en Pirenne hadden Gent dan ook in 1916 verlaten, op een moment dat het activisme nog niet aan actieve collaboratie toe was. Vandaar dat ze niet dezelfde ervaringen hadden als de achtergeblevenen. Weldra werden ze echter opgenomen in de prikkelbare feestvreugde.

55. Hs. 3708 C 15.

56. P. Fredericq aan H. J. Kiewiet de Jonge, Gent, 15.12.1918, UBG, hs. 3607.

Prikkelbaar was die vooral : het verschil met zijn idyllisch leven te Bürgel was eigenlijk te groot :

Ginds was het „Die Ruhe des Kirchhoffs”. Hier is het de onrust van het leven en van de vrijheid. Ware kalmte en geluk is het nog niet. De oorlog met zijne naweeën weegt nog te zwaar over België⁵⁷.

Hij was wel erg geschrokken over de aangerichte verwoestingen. De activisten konden geen genade in zijn ogen vinden : zij hadden met de bezetter meegewerkt en rijkbezoldigde ambten aanvaard terwijl hun Vlaamse lotgenoten, die zoiets geweigerd hadden, vervolgd werden. Zo verweet hij aan Meert het voor de oorlog zo boeiende A.N.V. te hebben gedood door er een brandpunt van activisme van te maken, zonder dat de meerderheid van de leden er tegen kon opkomen.

Een andere hinderpaal voor zijn geluk was de mank-lopemde verhouding België-Nederland en de annexatiedrang van sommige Belgen. Weliswaar probeerde hij er zich geen zorgen over te maken, maar het wekte toch zijn verontwaardiging op. Zo schreef hij aan H. Muller :

Even als gij zelf ben ik diep verontwaardigd over de houding van het handjevol gekke annexionisten, die spreken van eene inpalming van Zeeuwsch Vlaanderen en Limburg. Maar wees gerust in Nederland. Die domme heethoofden zijn hier zonder den minsten steun in de bevolking.

Er zou eene ontploffing van woede en verontwaardiging komen, wilden zij iets ernstig in die richting beproeven.

Gij weet dat men in België aan overdrijving doet. Dat ligt in ons karakter⁵⁸.

De verhouding tussen België en Nederland, die wegens de annexatiedrang en het activisme mank liep, baarde hem toch zorgen en droeg bij tot zijn lusteloosheid. Eind juni 1919 zag hij er zelfs tegen op om naar Nederland te gaan omdat de toestand zeer gespannen was en hij vreesde te veel harde waarheden te zullen horen en te veel verkeerde opvattingen bij goede vrienden te zullen aantreffen over de situatie in België. Ook het vooruitzicht om er Vlaamse activisten te ontmoeten, door sommige Nederlanders naïef gevierd, hield hem tegen⁵⁹.

Vanaf zijn thuiskomst bracht hij orde op zaken en verhuisde naar de Coupure, naast zijn broer Simon. Bovendien werd hij bij K.B. van 10 januari 1919 tot rector van de Gentse universiteit aangesteld. Hij opende zijn ambtsperiode met een rede op 21 januari, die de Vlamingen erg teleurstelde en hem aanvallen opleverde van J. Hoste jr. en A. Sevens. Voor bepaalde

56. P. Fredericq aan H. J. Kiewiet de Jonge, Gent, 15.12.1918, UBG, hs. 3607.

57. P. Fredericq aan H. J. Kiewiet de Jonge, 13.5.1919, UBG, hs. 3607.

58. P. Fredericq aan H. Muller, s.d. (vóór 22.12.1918), UBG, hs. 3607.

59. P. Fredericq aan H. J. Kiewiet de Jonge, Gent, 24.6.1919, UBG, hs. 3607.

milieus was zijn houding niet resoluut genoeg. In zijn rede verheugde hij zich over de herleving van de oude universiteit, en drukte hij de wens uit :

Je voudrais que ma chère université de Gand ouvrit son sein maternel aux Flamands et aux Wallons en leur offrant le libre choix entre nos deux langues nationales⁶⁰.

De burgerij wilde echter haar franstalige universiteit behouden en maakte van de naoorlog dankbaar gebruik om al wat Vlaams was te discrediteren, zodat zelfs een zo gematigde uitspraak als die van Fredericq toen nog vele professoren onaangenaam in de oren moet hebben geklonken.

Ook de Vlamingen waren niet tevreden. A. Sevens schreef bijv. in *De Witte Kaproen* :

Niets is gevaarlijker voor ons op dit oogenblik van moeilijk ontworstelen aan de oorlogscrisis, dan wat uw tactiek blijkt te zijn⁶¹.

Zijn ontslag, dat hij na enkele weken reeds indiende, werd bij K.B. van 18 april 1919 aangenomen. De juiste reden voor dit ontslag kennen we niet, maar Fredericqs leeftijd en ziekte, en het vele administratieve werk, dat het ambt met zich meebracht, ondermijnde zijn gezondheid⁶². Ook de onmin met de curator Vander Linden zal ertoe bijgedragen hebben, evenals de aanwezigheid van Pirenne. Reeds op 22 november had Fredericq trouwens als wens te kennen gegeven dat Pirenne rector moest worden, maar men had hem als oudste collega de voorkeur gegeven :

Quant au rectorat, je suis vieux et ai impérieusement besoin de repos et de loisirs pour terminer mes travaux avant d'aller faire dodo au cimetière auprès de mon père et de mes sœurs. Mais je connais un nommé Henri Pirenne, qui est jeune et plein d'ardeur. Il a le n° d'ordre qui suit le mien. C'est le vrai recteur attendu par tout le monde⁶³.

Als doorslaggevende reden zal ook wel gegolden hebben dat hij als rector niet vrij was zijn eigen mening te verkondigen, iets waar hij steeds zeer op gesteld was geweest, bijv. ook in de Vlaamse kwestie.

Een reeks lessen in het Collège de France te Parijs, van mei tot juni 1919, schonk hem veel genoegen :

De voorbereiding mijner acht lessen (over de oudere Nederlandse letterkunde) was eene zware hypotheek op mijn anders zoo genoeglijk verblijf te Parijs. Het woog op mijn geluk en op mijne gemoedsrust, als de toast dien men op een groot banket aan het nagerecht moet houden, weegt op de tafel-

60. *Université de Gand. Années académiques 1913-1918. Réouverture solennelle des cours et remise du rectorat*, 21.1.1919, p. 81.

61. „Aan professor Paul Fredericq” in *De Witte Kaproen*, 9.2.1919.

62. E. C. Coppens, p. 276-279.

63. P. Fredericq aan H. Pirenne, Bürgel, 22.11.1918, Hs. 3708 C 46.

rust en vreugde van de soep af tot op het oogenblik dat men den officieelen heildronk heeft afgelapt.⁶⁴

Daarna deed hij het rustiger aan, vnl. wegens gezondheidsredenen: hij voelde zich loom en lusteloos. Zijn 69e verjaardag vierde hij eenzaam thuis. Hij snakke naar het emeritaat maar vreesde voor zijn werkbekwaamheid. Aan Kiewiet de Jonge schreef hij:

Sedert den wapenstilstand is bijna alles tegen mijnen zin en mijne hoop uitgevallen. Geen oorlog meer, en toch geen vrede. Overal verwarring en ontevredenheid, ook in België⁶⁵.

Op 23 maart 1920 kreeg hij een hartaanval:

quand nous découvrimés mon oncle frappé d'apoplexie au pied de sa table de travail, nous trouvâmes ouvert sur son bureau un pamphlet acerbe où il était traité de renégat à la cause flamande. Ondank is 's werelds loon!⁶⁶.

Zijn laatste levensmaanden schijnen inderdaad versomberd door de aanvallen van extremistische flaminganten die zijn gematigdheid als verraad beschouwden.

Op 31 maart 1920 overleed hij en werd begraven op de begraafplaats van de Brugse Poort, naast zijn ouders en Nica.

R.S.

64. Hs. 37P7 LXIX, p. 179-180.

65. P. Fredericq aan H. J. Kiewiet de Jonge, Gent, 3.12.1919, UBG, hs. 3607.

66. Louis Fredericq, *Notes sur la famille Fredericq-Beaucarne*, privé-editie, p. 99.